

УДК 811.161.2'373

Г. Г. Демиденко

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ МІМІКИ УКРАЇНЦІВ

Демиденко Г. Г. Лінгвокультурні особливості міміки українців.

У статті розглянуто специфіку лінгвокультурного втілення мімічних реакцій українців; досліджено структуру й семантику фразем, пов'язаних з уявленнями носіїв мови про невербальний вимір людського спілкування. З'ясовано, що сталі конструкції дають змогу реконструювати параметри міжособистісної взаємодії у зв'язку з виразами обличчя, рухами окремих його частин; водночас такі лінгвоодиниці репрезентують ментальну складову комунікації, її національно-культурний характер.

Ключові слова: фразеологізм, невербальна комунікація, міміка, ментальність.

Демиденко А. Г. Лингвокультурные особенности мимики украинцев.

В статье рассматривается специфика лингвокультурного воплощения мимических реакций украинцев; исследуется структура и семантика фразем, связанных с представлениями носителей языка о невербальном общении. Определено, что устойчивые конструкции позволяют реконструировать параметры межличностного взаимодействия в связи с выражениями лица, движениями отдельных его частей; в тоже время такие лингвоединицы представляют ментальную составляющую коммуникации, ее национально-культурный характер.

Ключевые слова: фразеологизм, невербальная коммуникация, мимика, ментальность.

Demydenko G. Linguistic and cultural features of Ukrainian mimicry.

The article deals with the specific implementation of linguistic and cultural Ukrainian facial reactions. It also investigates the structure and semantics of phrases and proverbs related to native speakers perceptions of nonverbal communication. This research has shown that these set expressions allow reconstructing the options of interpersonal interaction due to facial expressions and body movements. At the same time these linguistic units represent the mental component of communication and its national and cultural character.

Key words: idiom, nonverbal communication, body language and mentality.

На вивчення мовних явищ з лінгвокультурологічних позицій спрямовані сьогодні численні філологічні дослідження (А. Вежбицька, В. Жайворонок, В. Маслова, О. Селіванова, В. Телія та ін.).

Особлива культурна конотація сталих зворотів виникає на ґрунті значущості предмета, явища, рис характеру, поведінкових актів тощо, які позначені висловом у межах окремої національної культури. При цьому комунікативна цінність лінгвоодиниці розуміється не в суб'єктивному аспекті, а з позиції її соціальної вартості як певна реакція носіїв мови на ті чи ті реалії позамовної дійсності. З огляду на це фраземи, що репрезентують окремі параметри невербального спілкування, набувають етнокультурної привабливості зважаючи на їх акумулятивний потенціал до зберігання знань про особливості поведінки мовців, зокрема пов'язаної з діяльністю тіла. Проблема походження таких фразеологічних одиниць (ФО), їх біологічна детермінованість і культурно-національна сутність достатньо не досліджена.

Актуальність нашої розвідки зумовлена постійно зростаючим інтересом до вивчення несловесної взаємодії представників однієї лінгвоспільноти. Основоположними працями в царині невербаліки можна вважати доробки Є. Верещагіна, С. Гончаренко, В. Костомарова, О. Красильникової, Г. Крейдліна, І. Крим, В. Лабунської, Л. Ройзензона, І. Серякової А. Філіпповата ін. Функціонування фразем з невербальним компонентом стали предметом ретельного аналізу в наукових студіях І. Євсєвої, Л. Єгорової, Г. Крейдліна, О. Левченко, О. Лозинської, В. Маслової, М. Маякіної, Т. Осіпової, Л. Петровської, А. Рачковської, Л. Самойлович, А. Станкевич, О. Харчук. Натомість визначення статусу сталих висловів, внутрішня форма яких відображає міміку, залишається поза межами наукових інтересів лінгвістів, що сприяє необхідності подальшого вивчення окресленої проблеми.

Мета статті – з'ясувати семантичний спектр фразеологізмів, що називають вирази обличчя з урахуванням прямих і символічних значень; окреслити риси характеру українців, відображені в

особливостях міміки, вербалізовані сталими зворотами.

Зауважимо, що в новітніх лінгвістичних розвідках щодо номінації стійких висловів на позначення паравербального спілкування бракує розмірковувань, чіткості в термінологічній системі, розумінні основних понять, розмежуванні груп фразеологічних одиниць з невербальним компонентом і, найголовніше, у виокремленні диференційних ознак цих одиниць.

У сучасних дослідженнях мімічні реакції та дії розглядаються як невербальні компоненти при безпосередньому контакті комунікантів. У психологічному словнику подана така дефініція: «міміка – виражальні рухи м'язів обличчя; одна з форм виявлення психічних станів людини (особливо емоційних – радість, сум, гнів тощо)» [8, с. 92].

Скорочення лицевих м'язів відбувається відповідно до тих або тих станів людини, створюючи міміку обличчя. Кожна міна репрезентує скорочення багатьох мімічних м'язів, що іннервуються одним лицевим нервом. Цілісність, динамічність – основні характеристики експресивних виражальних рухів, тому зміна якого-небудь компонента мімічної структури спричиняє зміну всього її психологічного значення. З урахуванням цього за одиницю аналізу власне мімічного виразу варто брати сукупність координованих м'язових рухів. Подвійна регуляція (біологічна й соціальна), динамічність і цілісність міміки, мінливість структури виразу та наявність константних ознак, багатозначність і водночас «містка однозначність» міміки є її основними параметрами. Окреслені ознаки дають змогу отримати інформацію про мімічний знак або про його окремі елементи. За одиницю аналізу виразу обличчя була прийнята складна мімічна ознака. На фізіологічному рівні це низка характеристик: напрям руху лицевих м'язів, відношення між рухами м'язів, інтенсивність, напруження м'язів людини. У феноменологічному плані мімічна ознака має такий формат: «брови підняті вгору, губи щільно стислі» і т. ін.

Однією з питомих ознак мімічних ФО є їхня здатність вербалізувати соціально й комунікативно значущі, випробувані часом мімічні дії. Отож ці фраземи характеризують людське обличчя та пов'язані з ним мімічні жести й рухи, співвідносяться з певними емоціями, а також виконують характерні комунікативні й соціальні функції. Однак передусім вони вербалізують симптоматичне вираження почуттів, внутрішнього стану людини і міжособистісних стосунків, тому однією з головних функцій можемо назвати емотивну.

Мімічні ФО варто диференціювати відповідно до специфіки мімічного знака й компонентного складу самих фразем і визначаємо лінгвоодиниці, пов'язані з діяльністю окремих зон обличчя й обличчя загалом. Міміку обличчя, що передбачає комплексний його вираз, характеризують звороти, у ролі яких використано різнотипні конструкції. Так, наприклад, передусім варто звернути увагу на сталі вислови з компонентом *міна*, а саме: *кисла міна* (СФУМ, с. 391). Усталена конструкція вживається переважно з таким прийменниково-іменниковими супровідними компонентами, як-от: *на обличчі, на лиці, на фізіономії*. Вона означає, відповідно, «невеселий, незадоволений і т. ін. вигляд, вираз (обличчя)», що засвідчує метафоричні модифікації невербального компонента комунікації, де прикметник *кислий* позначає безрадісний мімічний вияв.

На думку К. Бюлера, поява в мові окремих метафор має «мімічне» походження: «наша буденна мова у прозаїчному використанні по вінця наповнена такими фізіономічними характеристиками; вони складають значну частину «побляклих» метафор, що не привертають до себе уваги» [3, с. 319–320]. Синестезійні метафори, як бачимо, досить своєрідно тлумачать вираз обличчя, адже навряд чи смакові відчуття від споживання чогось кислого провокують негативні переживання, вони лише впливають на м'язи щелепи. За словами Н. Сукаленко, «дещо ізольовану позицію в низці смакових вражень займають оцінні асоціації, пов'язані зі словом *кислий*, мімічним рухам сприяла візуально фіксована гримаса незадоволення від кислого» [10, с. 43]. Такого ж переосмислення набуває вислів *мов кислицю з'їв* (СФУМ, с. 265), організований за допомогою порівняльного сполучника у поєднанні зі супровідними дієсловами *подивитися, глянути* – «скоса, неприязно»; фразема *розводити кислиці*, а саме «скаржитися, плакати, піддаватися відчаю». Ці вислови характеризують особливості десемантизації лексеми *кислиця* – «1) дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами; 2) дрібний плід цієї яблуні» (ВТССУМ, с. 537) – у складі номінації лицевих експресій. Реалізовані нові значення набувають соціального впливу в умовах міжособистісного спілкування, адже, виступаючи в ролі емоціогенних каталізаторів, аналізовані компоненти ФО орієнтують мовця на сприйняття міміки людини смаковими відчуттями та вказують на високу інтенсивність відповідних емоційних станів (розчарування, образи, відчаю і т. ін., і, як наслідок, плачу).

Мімічний фразеологізм з *кам'яним лицем* (СФУМ, с. 339), що

вживається переважно з дієсловами й означає «дуже серйозно, суворо і т. ін.», вербалізує нерухомий, безпристрасний вираз обличчя, уподібнений до твердості, значної ваги та непорушності семантичного наповнення лексеми *камінь* (пор.: *камінь* – «тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді» (ВТССУМ, с. 518).

Фразеологізми на позначення лицевих жестів, що називають динамічний аспект виразів обличчя, розподілено на такі основні групи: 1) мімічні ПФО, які вказують на певну конфігурацію рота або положення губ; 2) мімічні ПФО, що уточнюють нефіксовану візуально пластику кінем зони носа; 3) мімічні ПФО, які маніфестують зміни міміки, зумовлені маніпуляціями з зубами.

До **першої групи** мімічних фразеологізмів належать ті, компоненти яких демонструють мімічні стереотипи поведінки, пов'язані з певною конфігурацією рота або положенням губ. Наприклад: *кусати губи* (СФУМ, с. 321); *дути губи* (СФУМ, с. 223); *робити з губи (з пуску) халяву* (СФУМ, с. 601) та ін. Основна маса відповідних одиниць групується, цілком закономірно, навколо таких соматизмів, як *губа*, *рот*, а саме: *розпустити губи* (СФУМ, с. 613); *дути губи* (СФУМ, с. 223); *надувати (надимати) губки* (СФУМ, с. 418); *вмочити (промочити) губи* (СФУМ, с. 119); *кривити рот* (СФУМ, с. 313).

Когнітивний сценарій утворення вислову *копитити (скопитити) губу* (СФУМ, с. 307), а саме «1) пишатися, зазнаватися; 2) ображатися, сердитися» ґрунтується на тлумаченні лексеми *копитити* – «випинати, надувати (зазвичай, губи)» (ВТССУМ, с. 572). Вислів маніфестує особливості мімічної дії: «жестикуюлянт виставляє (вип'ячує) уперед нижню губу, що вказує на несвідомий вираз дитячого обличчя, характерного для моменту плачу, незадоволення» [4, с. 45–46], а відтак друге значення ФО повністю виправдовує фізичну реалію. Такий невербальний акт властивий дорослій людині, яка прагне, аби її заспокоїли, утішили, вчинили згідно з її бажаннями.

Мімічні лінгвооддиниці на зразок [*аж*] *губи облизувати* (СФУМ, с. 452) – «бути дуже задоволеним чим-небудь»; *лизати губи (губки)* (СФУМ, с. 333) – «1) бажати чого-небудь приємного, переважно без можливості його дістати, мати; 2) виявити свої почуття, прихильність» – означають, відповідно, переживання того самого стану бажання, однак у першому разі це є завершена дія, задоволення від

отримання чогось жаданого, у другому – лише мрія, прагнення, стратегічна мета. Як бачимо, семантичні особливості цих ФО можна зрозуміти завдяки дієслівним компонентам, а саме *облизувати* – *лизати*. Люди облизують губи з багатьох причин, здебільшого, коли говорять неправду чи нервують. Останній вияв провокує пересихання в роті, й особа мимовільно облизує губи, щоб викликати слиновиділення. Позитивне ставлення до адресата, симпатія є причиною використання цього жесту як знака кокетства, інтимного характеру взаємодії. Цим, мабуть, і пояснюється друге значення звороту *лизати губи* (*губки*).

Мімічні стереотипи емоційного реагування українців відображено у фраземах *квасити губи* (СФУМ, с. 289); *розквасити губи* (СФУМ, с. 610), пов'язаних із пригніченим станом, незадоволенням, плачем, що, цілком очевидно, впливає зі значення дієслова *квасити* – «переносн. Робити кого-небудь в'ялим, кислим, незадоволеним» (ВТССУМ, с. 532). Назва напою *квас* (має кислуватий смак) рідко в розмовному мовленні означає «те саме, що кислота» (ВТССУМ, с. 532). Відповідно, смакові відчуття для номінації мімічної експресії передано засобами синестезійної метафори задля вираження в мовній семантиці фізіологічних асоціацій між даними різних видів відчуття [7, с. 193]. У такому схрещуванні відчуттів можна вбачати інтуїтивне прагнення розуму сприймати світ не дискретно, а синтетично, у його єдності, зв'язку й взаємозалежності елементів, з урахуванням різноманітних аналогій і тотожностей.

Цікавою інтерпретації набуває фразема *кусати губи* (СФУМ, с. 321) – «виявляти почуття досади, заздрощів і т. ін.», яка, вказуючи на фізичну маніпуляцію з губами, характеризує фрустраційний стан. Більшість людей здатна краще контролювати свої очі, ніж вираз губ із властивою їм посиленою інформативністю. Обкушування губ є ознакою напружених роздумів, які, проте, не призвели до розв'язання проблеми чи прийняття рішення [1, с. 45]. Остання думка підтверджує означуване явище досади – «роздратування, незадоволення внаслідок особистої поразки або невдачі близької людини, <...> це жаль з відтінком злості на обставини або людину, що завадили досягненню мети» [6, с. 180]; заздрощів – «соціально зумовлених почуттів, які людина виявляє та переживає при зіставленні своїх успіхів з досягненнями інших осіб» [8, с. 60]; таких негативних емоційних переживань, як-от: образа, хвилювання, розчарування тощо.

У межах першої групи перебувають й інші мімічні ФО, пов'язані з

нижньою частиною обличчя. Компонентом таких лінгвоодиниць є лексема *рот*, яка позначає реалію, що реалізує основну комунікативну функцію, ґрунтовану на виразності й експресивності. Наприклад: *кривити рот* (СФУМ, с. 313); *роззявляти (розкрити) рот* (СФУМ, с. 609); *закрити рот* (СФУМ, с. 253); *затуляти рот* (СФУМ, с. 253); *затикати рот* (СФУМ, с. 253). Наведені ілюстрації утворені за моделлю «дієслово + іменник», причому дієслівні компоненти кваліфікують виразність і специфіку мімічного знака. Останній репрезентант є полісемантичним: «1) починати говорити, висловлювати якесь бажання; 2) починати лаяти кого-небудь, кричати на когось; 3) виявляти велике зацікавлення, захоплення чи здивування, слухаючи когось або розглядаючи щось; 4) бути неухважним, неквапливим; 5) посягати, зазіхати на що-небудь чуже; 6) просити їсти, голодувати; 7) рватися, зношуватися (про взуття)». Мімічна одиниця, що є прототиповою дериваційною основою для утворення відповідної ФО, виражає надмірну увагу, здивування, захват у ставленні до певного явища чи співрозмовника при взаємодії. Для зазначеної фраземи характерним є урізноманітнення ступеня вираженості процесуальної ознаки за допомогою посилювальної частки *аж*, як-от: *аж рота роззявити* (СФУМ, с. 609) – «виявити сильне здивування, захоплення або великий інтерес до чогось». Тут можемо говорити про фіксацію виразу обличчя ідентичного дитячому, за якого щелепа ніби відвалюється, а напруження м'язів антагоністичне положенню «стиснутих зубів і рота». За отаких умов захисний бар'єр особи зникає, вона зацікавлена чимось неочікуваним, дивним, незрозумілим, здебільшого, позитивним.

Другу групи мімічних ФО репрезентують лінгвоодиниці, що уточнюють нефіксовану візуально пластику кінем зони носа. З-поміж таких фразем окремих різновид становлять ті, що номінують процеси, пов'язані з діяльністю *носа*, як-от: *крутити носом* (СФУМ, с. 318); *тикати носом* (СФУМ, с. 710); *піднімати [догори] носа (ніс)* (СФУМ, с. 511) та ін.

Варто зауважити й щодо «мімічної обдарованості», адже нюховий апарат індивіда безпосередньо не вирізняється особливою рухливістю порівняно з іншими структурами обличчя. Подекуди варіативні форми ФО вказують на те, що задля демонстрації поведінкової реалії особа може відтворити певні рухи головою, а саме: *дерти носа (голову) [вгору]* (СФУМ, с. 194) – «поводити себе пихато, гонористо; чванитися, зазнаватися». Зв'язок між мімічними жестами та їхніми

фразеологічними репрезентаціями в українській мові зосереджує увагу на «широкій символіці, якою наділений ніс людини: надмірна цікавість до когось, чогось; зарозумілість, обмеженість, усезнайство» [5, с. 398].

Третя група мімичних фразеологізмів об'єднує ФО, які маніфестують зміни міміки, зумовлені маніпуляціями з зубами. У різних модифікаціях побутують сталі вислови, що так чи так репрезентують невербальну поведінку, пов'язану з рухами щелепи і діяльністю зубів. Наприклад: *зуби показувати* (СФУМ, с. 533); *скалити зуби* (СФУМ, с. 654); *вискалювати зуби* (СФУМ, с. 85); *вишкіряти зуби* (СФУМ, с. 94); *світити зубами* (СФУМ, с. 636); *показати [свої] зуби* (СФУМ, с. 532). Як бачимо з ілюстрацій, такі мімичні ФО використовуються здебільшого у значенні «посміхатися, сміятися».

Відомо, що оголені рухомі / нерухомі, стиснуті / відкриті зуби присутні в міміці багатьох народів і символізують несвідому імпульсивну агресивність. Відповідні мімичні жести постають рудиментами невербальної поведінки людиноподібних істот, тварин, спровокованих до самозахисту, інстинкту самозбереження. Хоч значення, що лежить в основі фразем, вказує на процес сміху, тобто позитивну емоційну реалію, однак засвідчені компоненти *скалити*, *вишкіряти*, *вискалювати* виражають негативну, інколи зневажливу конотацію. Можна припустити, що це пов'язано з еволюційними змінами мімичних реакцій, які беруть початок від тих рухів-намірів, що мали стосунок до початкового етапу дії – підготовки до нападу, захисту. Це, поза сумнівом, змотивувало одну з функцій лицевої експресії – бути засобом невербального спілкування, способом передачі інформації про наміри й стани індивіда для привернення уваги співрозмовника.

Окремий різновид мімичних фразем, пов'язаних із маніпуляціями з зубами, ілюструє фізіологічні процеси та рухи, як-от: *зуби скриплять* (СФУМ, с. 274); *кляцати зубами* (СФУМ, с. 300); *скреготати зубами* (СФУМ, с. 659) тощо.

Наведені приклади мімичних ФО вербалізують екстралінгвальні компоненти комунікації, тобто звуки, відтворювані людською щелепою, хоч за семантичною складовою демонструють передусім психологічний стан мовця. Так, зокрема, мімичний фразеологізм *зуби скриплять* означає, що «хтось дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті» (СФУМ, с. 274). Підґрунтям вислову може бути те, що у стані люті та гніву спостерігається сильне збудження, яке виникає в результаті фрустрації, що так чи так подіяла на психіку і пов'язана

зазвичай із нереалізованістю важливих для людини потреб. Лексема *зуби* в поєднанні з метафоризованим дієсловом передає семантику психічного стану афекту, для якого характерна фізіологічна неусвідомлена дія – скрип зубами.

Зуби як невід’ємна складова ротової порожнини виконують багато функцій, наприклад, разом із губами своєрідно захищають рот від різних впливів, зазвичай негативних. ФО *крізь зуби* – «неохоче, невиразно, ледве розтуляючи рота; з незадоволенням» (СФУМ, с. 274) – утворилася як характеристика дії, що присікається зубами: робити щось крізь зуби – захищати себе від стороннього небажаного впливу, утримуватися у зворотах (буквально закривати рот зубами, щоб не сказати зайвого). З часом стійкий вислів набув іншої атрибуції й почав називати дію, виконувану суб’єктом неохоче, без задоволення, і про це він змушений мовчати, стримуючи себе зубами. Схожим до цієї мімічної фраземи є вислів *зціпивши зуби*, що в моделях експресивних мін разом з опущеними кутами рота також демонструє негативне емоційне напруження, навіть стан образи. Така міміка, на думку етологів, зазвичай супроводжує жести погрози, агресивні дії [2, с. 64–65]. Людина стримує свої почуття, напруживши всі сили, а зуби є своєрідним бар’єром і захистом, аби стриматися. Іншими словами, стиснуті зуби символізують рішучість, наполегливість, а закритий рот – цілеспрямованість, твердість переконань, рішень тощо [9, с. 20–21].

Отже, мімічні сталі вислови, сформувані на ґрунті багатовікового комунікативного досвіду етносу, постають у загальному фразефонді української мови як специфічні лінгвоодиноці, пов’язані з діяльністю м’язів обличчя. Етнічні мімічні стереотипи мовців, що передають семантику невербальних одиниць і фіксують за ними певні властивості, відіграють найважливішу роль у процесах фразеологічної номінації. В українській етносвідомості функціональними властивостями цих невербальних знаків в усіх їх різновидах є вираження позитивного чи негативного ставлення до партнера комунікації, виявлення емоційних переживань, поведінкових шаблонних дій.

Література

1. Бирах А. Психология мимики: [метод. пособ.] / А. Бирах. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 172 с.
2. Бутовская М. Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека) / М. Л. Бутовская. – М. : Научный мир, 2004. – 440 с.

3. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция / К. Бюлер ; [пер. с нем. Т. Булыгиной.]. – М. : Прогресс, Универс, 1993. – 501 с.
4. Григорьева С. А. Словарь языка русских жестов / С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев, Г. Е. Крейдлин. – Москва-Вена : Языки русской культуры; Венский славистический альманах, 2001. – 256 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
7. Кузнецова Д. Ю. Синестезійні метафори у номінаціях мімічних експресій (на матеріалі англомовного художнього дискурсу) / Д. Ю. Кузнецова // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2011. – № 9 (220). – Ч. II. – С. 193–201.
8. Психологічний словник / [за ред. В. І. Войтка]. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
9. Современный язык жестов / отв. ред. В. В. Адамчик. – Минск : Харвест, 2007. – 639 с.
10. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира : [монография] / Н. И. Сукаленко. – К. : Наукова думка, 1992. – 164 с.

Список використаних джерел

- СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. – 1736 с.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2014 р.